

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИ МОДЕЛИ ПРИ УПОТРЕБАТА НА ЧАСТИЦАТА „И“ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Николай Николов, Иванина Петрова

STRUCTURAL-SEMANTIC MODELS WHEN USING
THE PARTICLE "И" IN THE MODERN BULGARIAN LANGUAGE
Nikolay Nikolov, Ivanina Petrova

Abstract: *The subject of the exposition is the function of the particle "И" within the sentence and the text. It was considered a semantically-syntactic amplifier that is invariable in lexical-grammatical terms, whose function is realized in the syntaxeme or texteme. The structural-semantic models in which the particle "И" participates as a syntactic formant with mandatory and optional or textual intensifier use are presented.*

Key words: *modern Bulgarian language, particle "И", structural-semantic models, intensifier, syntactic and textual formant*

DOI: <https://doi.org/10.46687/CMDN1467>

I. Частиците като клас лексеми

Като лексикално-граматична категория със служебен характер частиците принадлежат към т.нар. непълнозначна лексика, която се характеризира с липса на денотативно съдържание и номинативна функция, но в комуникативно отношение модифицира семантиката на пълнозначната лексема в рамките на синтаксема (словосъчетание или изречение) или на текста (цялостно изказване). Признаците, чрез които се дефинират частиците като аглутиниращи думи, са както **формални – неизменяемост** („нямат определена морфологична структура“), така и **семантично-функционални – синтактична несамостойност¹**, **свкупна (конотативна) семантика²** с емоционално-експресивен, модален или логико-смыслов характер (Cholakova 1983: 476, 480-481; Georgiev 1983: 103-104).

Поради това, че същността на частиците е да са актуализатори, на преден план се поставя функцията им като определящ класификационен признак. От

¹ **Синтактичната несамостойност** на частиците е маркирана по следните начини: „употребяват се покрай други думи в изречението“ (Andreychin 1944: 416); „взаимопроникване със семантичната структура на пълнозначната дума“, „семантично транспониране, при което значението им се определя от семантичната общност с пълнозначната дума“, „несамостоятелност на заеманата (синтактична – НН, ИП) позиция“ (Georgiev 1983: 103).

² Тъй като няма „семантична основа за синтактична самостоятелност“, в свкупната (конотативната) си семантика „частицата се приобщава към думата и фразата и видоизменя лексикалното и синтактичното съдържание“ (Georgiev 1983: 104). Тъй като частиците не притежават предметно-реално значение, „Тяхното смысловое съдържание обикновено е в тясна зависимост от значението на думите или словосъчетанията, с които се свързват, или от общия смисъл на изречението, в което са употребени.“ (Cholakova 1983: 477).

функционално гледище се различават основно два вида³ частици: **интензифициращи**⁴ (частиците, които служат за подчертаване, акцентирание върху високата степен или количество, означени с опорното име във фразата; интензификацията е съпроводена с експресивност, със субективно отношение към съответното качество или явление) и **модифициращи** (частиците, които участват в образуването на нови думи и форми, т.е. т.нар. *словообразуващи и формообразуващи частици*).

II. Частица „И“

Частицата „И“ се използва с **обективно модално значение** за изтъкване (по Ст. Георгиев) в синтаксема или текста: посочва се действието в неговата фактичност като обективно протичане, като реално твърдение, като сигурно в своето осъществяване; изразява се отношение на говорещия към фактичността / реалността на съобщението (без отсянка за уговорка, съмнение, неувереност, недоверие, неодобрение).

Предмет на изложението е *служебната функция* на частицата „И“ в границите на изречението и текста, т.е. като **синтактичен и текстов интензификатор**. Частицата „И“ се разглежда като семантично-синтактичен неизменяем в лексикално-граматично отношение интензификатор / амплификатор, чиято функция се реализира в синтаксема (словосъчетание и изречение) или текста (най-вече в реплики). В настоящото изложение не се засяга словообразуващата и формообразуващата функция на частицата „И“ в неопределителни местоимения и наречия от типа на *който и да е, какъвто и да е, както и да е, колкото и да е* и др.под., както и в сложни съюзи, напр. *ако и да, ако би и да, макар и да* и др.

II.1. Частицата И в старобългарския език

В старобългарските граматика представянето на частиците като клас лексеми е редуцирано, тъй като „Изчерпателно и достатъчно строго определение на частиците в старобългарски <...> не може да се даде, защото между тях и другите стари неизменяеми части на речта има твърде много формални, семантични и функционални сходства; не е възможна също и логически издържана класификация на самите частици.“ (Pchev 1991: 356). За частица И се споменава при коментара на съюза И, че в „някои случаи няма присъединителна функция“, напр. в евангелския текст Мт 27:57 *юсифъ . ѡже ѡуѡи с- оу ѡ(соу)са* Зоґр Мар *’Йосиф, който се и учи при Иисус’* (Pchev 1991: 357). Отъждествяващата частица И участва

³ В настоящото изложение не се коментира диференцирането на частиците на *служебни, словообразуващи и формообразуващи* (Cholakova 1983: 477-481) или на *синтактични, морфологични и лексикални / семантични* (Georgiev 1983: 107-110).

⁴ Интензификаторите са едни от средствата за прагматизация на изказването. В тази функция лексемите не проявяват собственото си прономинално значение, те не засягат пропозиционното съдържание на изказването, а отношението на говорещия субект към пропозицията, акцентирайки върху експресията на фразата чрез субективното представяне на значимостта, степента или количеството на обектите, признаците или действията (вж. Nitsolova 1984).

също така при образуването на сложни съюзи, напр. а и, аште и / и аште, тако и, такоже и, акты и, или и, тако и, такожде и, цѣ и, и тоже, дожи и до (Dogramadzhieva 1991: 327, 344; SS 1994: 245). Ексерпираният материал от старобългарските лексикографски справочници позволява да бъдат представени следните структурни модели⁵, в които основна функция на частицата И е усиливащата.

<i>Структурен модел</i>	<i>Пример</i>
И + Subst	саторининъ же имѣаше село вънѣ града... такожде же и <u>оуик'торъ</u> <i>Сунр 204, 9 и 10</i>
И + Adj _{срв.ст.}	пророка ли . еі . г(лаго)лѣж ванъ . <u>і лише</u> пророка <i>Мт 11, 6 Зогр Мар Ас Сав</i>
И + Verb	приде ѷ(лов'ѣ)къ... <u>именемъ юсифъ</u> . <u>іже і оучи с- оу</u> і(соу)са <i>Мт 27, 57 Зогр Мар</i>
И + Adv	оузърите с(тъ)на ѷлов'ѣа . въсход- ца ижеже вѣ и <u>прѣжде</u> <i>И 6, 62 Ас</i> ;
И + Pron	идѣте и <u>вты</u> въ виноградъ мои <i>Мт 20, 4 Мар Сав</i> ; <u>іже и тѣ</u> оучи с- <i>Ас</i> ; имѣаше и <u>тѣ</u> оу приморна <i>Сунр 204, 9 и 10</i>
И до + Subst / Adv И до + дѣне / нѣинѣ / сѣлѣ	промые с- слово се въ иудеихъ . <u>и до сего дѣне</u> <i>Мт 28, 15 Ас</i> (същият пример в <i>Зогр Мар Сав</i> е употребен без частица И); <u>отъ юности моеа і до нѣинѣ</u> възвѣштѣ ѷюдеса твоѣ <i>Пс 70, 17 Син</i> ; <u>всѣ</u> испрѣва дожи и до <u>коньца</u> ... <u>видѣвѣ</u> <i>Сунр 271, 25</i> ; въ <u>хъзинѣ</u> затворенъ . въ <u>нейже и доселѣ</u> мльчитѣ <i>Сунр 302, 17</i>
(тако ли не възможе) + И + именна група за количество (Pron + Subst)	тако ли не възможе . <u>и единого</u> ѷдса побѣдѣти съ мѣнож <i>Мт 26, 40 Ас</i>
какъ польза + И + обобщ. мест. въсь + Subst + Verb	какъ бо есть польза ѷ(лов'ѣ)коу аште приобр- штетѣ <u>і въсь миръ</u> <i>Мк 8, 36 Зогр</i>
Verb _{Modal} + И + Infinitive	онъ же тебе раді . <u>не ослабѣтъ</u> <u>естъ і оумьрѣти</u> <i>Клоц 86 36</i>
Фразеосхема отъ + Subst ₁ + И + до + Subst ₁	обладаетъ <u>отъ морѣ і до морѣ</u> <i>Пс 71, 8 Син</i>

⁵ При представяне на структурните модели са използвани следните съкращения: Adj – прилагателно име, Adv – наречие, DatAbs – дателен самостоятелен, Infinitive – инфинитив, Part – причастие, Pron – местоимение, Subst – съществително име, Verb – глагол, Verb_{Modal} – модален глагол.

И + DatAbs	искаахъ лъжа и съвѣдѣтелѣ... і не обрѣтѣ . і <u>многотъ лъжеиъ</u> . съвѣдѣтелеиъ пристѣпншеиъ <i>Mt 26, 60 Зопр, Сав 976 2</i>
И + Part	вѣждѣ такоже изидеши . и ни єдного отъ оудовъ єго врѣдиши . или <u>и врѣдивѣ</u> отидеши отъ него <i>Супр 554, 19</i>

II.2. Частицата „И“ в новобългарския език

В лексикографско отношение за първи път употреба на частицата „И“ е фиксирана в речника на Найден Геров (Gеров 1897: 170). Коментирайки употребата на съюза „И“ като заключителен (*и = то*), българският възрожденец привежда пример с частицата „И“ в рамките на форма на аналитично бъдеще време със спрегнат спомагателен глагол: *Родили смъ ся и щемъ мремъ.* = *Като смъ ся родили, то щемъ и мремъ.*

В специализираната литература и речниците⁶ функциите на частицата „И“ са свързвани със: 1) **интензификация** (вкл. в сложните частици *даже и, дори и, чак и, пък и*)⁷; 2) **квантификация** (за изразяване във висока степен на статичен или динамичен признак – характерно за разговорния език); 3) **емотивност** (за изразяване на неудоволствие, досада, яд, учудване, изненада, задоволство, възхищение и др.под. най-вече в реплики); 4) **деиктичност** (за посочване на далечност = *хей там*).

Тъй като няма специално изследване за една от най-употребяваните частици и в разговорната, и в книжовната форма на българския език, **целта на настоящото изследване** е да бъдат представени структурните модели, в които частицата „И“ участва като синтактичен или текстов формант. Маркирането на задължителната и факултативната ѝ употреба би позволило да се диференцират семантичните функции на този амплификатор.

⁶ Част от ексцерпирания материал е от онлайн изданието на *Речник на българския език* <<https://ibl.bas.bg/rbe/>>, от *Речник на българския език – алтернативна версия* <<https://rbe.chitanka.info/>>, а примерите от българския фолклор са от <https://bg.wikiquote.org/wiki/Български_пословици_и_поговорки>. Съкращенията на заглавията на художествените произведения, от които е ексцерпиран материалът, са по RBE: 47-137.

⁷ Докато за **чак и** в речниците са посочени примери (*Мръкне — мине, вардя време, / чак и господ да задреме, / тикна в пояса камата, / па към Росини в тъмата*. П. Яворов, „Лудимлади“), сложната частица **пък и** не е регистрирана, срв. обаче следните употреби: **Пък и точно този момент не ми се струва особено подходящ**. (Т. Мафи, „Разбий ме“ <<https://chitanka.info/text/44265-razbij-me/48>>); **„Сега вече е късно, всичко е свършено; пък и аз я обичам“ – помисли Пиер**. (Л. Толстой, „Война и мир“ <<https://chitanka.info/text/24967-vojna-i-mir/48>>); **Йост беше най-голям сред четирнадесетгодишните – почти мъж, пък и изглеждала като мъж**. (Бр. Сандърсън, „Пътят на кралете“ <<https://m3.chitanka.info/text/34070-putjat-na-kralete/29>>); – **Това не си ти – рече Еф на Зак, пък и на себе си. – Ще се оправии**. (<https://bg.glosbe.com/bg/bg/пък_и>) и мн.др.

II.2.1. Частицата „И“ в синтаксема: синтактичен формант

II.2.1.1. Структурни модели⁸

А. **Задължителен интензификатор И** – за подчертаване на същина, на признак, на действие, на пространствено-времеви отрязък и др. при мултиплициране на позната пропозиция

А.1. при просто глаголно сказуемо

• Pr + И + AdvPh

"Експлозивният" растеж на световния пазар на електрически автомобили ще продължи и тази година. (Г. Горнишка <<https://www.bta.bg/>>); България няма да влезе и тази година в Шенген.; Дъждовете ще продължат и през юни.; Румънецът още малко ще влезе и в църква. (Г. Тодоров, фейсбук страница); Магарецината кой сака, той си я купува и без пари.

Инверсиран вариант И + AdvPh + Pr се открива в следните примери: Хубавият кон и под скъсан / съдран чул се познава.; Умният и насън си изкарва хляба.

• Pr + И + Ob

Който спечели София на местния вот, взима и националната власт. (Б. Цеков <<https://pik.bg/>>); Всичко хубаво си има и край.; Майка обича и келяв син.; Заедно с мръсната вода изхвърля и бебето.; Канили магарето на сватба, но му заръчали да вземе и самара.

Инверсираният модел И + Ob + Pr с крайна изреченска позиция на сказуемото е особено характерен за фолклорните текстове, като в редица примери в начална позиция е експлицитен разширен подлог (S = Attr + Denot), срв.: И + Ob_{dir} + Pr – Виното и баба подмладява.; Виното и дядо разиграва.; Гладно куче и гол кокал гризе.; Жадна мечка и росата лиже.; Жадният кон и мътна вода тие.; Гладен като си, и киселци ядеш / ще ядеш / ядваш.; Желязото сече и дърво, и камък, ама и него ръждата го яде.; И + Ob_{indir} + Pr – Лошият и от дявола не се страхува.; Лошият и нощем види, ама и от сянката си се плаши. В отделни примери в този структурен вариант сложната частица **даже и** е задължителен изреченски компонент, който маркира по-отчетливо синтактичната служба на следващото допълнение, срв.: Най-страшната отрова **даже и** за най-мъдрия и силен човек е постоянното възхваляване на неговите действия. (Ив. Ефремов <<https://www.citat.bg/241045>>); Никой няма право да ни налага задължения, **даже и** за Истанбулската конвенция! (А. Джамбазки <<https://rns.bg/>>).

В сложни изречения се изгражда фразеосхема, образувана по модела Pr₁ + Ob₁ // Pr₁ + И + Ob₂, напр.: Който говори пред теб зад гърба на другите, ще говори и пред другите зад твоя гърб.; с безличната третолична форма има – Ако / Щом има грешка, има и прошка.

• Ob + И + S + Pr

⁸ При представяне на структурните модели са използвани следните съкращения: Praer – предлог, PronPers – лично местоимение, PronPersEnk – енклитична (акузативна/дативна) форма на лично местоимение, PronDemonst – показателно местоимение, Verb_{Fasis} – фазисен глагол; S – подлог, Pr – сказуемо, Ob_(dir/indir) – допълнение (пряко/косвено), AdvPh – обстоятелствено пояснение, Attr – определение, PrAttr – сказуемо определение.

Евтиното месо и кучетата не го ядат.; *От лош дължник и кош плява е добре.*; *Това, дете го няма, и царят не го яде.*

Както личи от приведените примери, в изреченската структура често се експлицират дублирани допълнения (*евтиното месо...го, това...го*), което е характерно за аналитичния морфо-синтактичен строй на съвременния български език.

- $S_1 \dots, I + S_2$

До голяма степен този модел се реализира в сложни изречения с елипса на копулата *съм* в главното и в подчиненото определително изречение, както и с употреба на определени (членувани) субстантиви от един и същ семантичен пласт, срв.: *Каквото селото, такъв и кметът.*; *Каквато майката, такава и дъщерята.*; *Каквото бащата, такъв и синът.*⁹

- $S + \text{ТАКА } I / \text{ТЪЙ } I + Pr$

Градът така и не е превзет.

Вариантът $Pr + I + S$ с инверсия на подлога в крайна изреченска позиция е характерен за фолклорните текстове, срв.: *С мечките мед да яде (ми) е тръгнал и той.*

А.2. при съставно глаголно сказуемо ($Pr = \text{Verb}_{\text{Modal}} / \text{Verb}_{\text{Fasis}} + \text{да-констр}$)

- $\text{Verb}_{\text{Modal}} + I + \text{да-констр}$

Умееш ли да мълчиш, умееш и да говориш.

В този пример частицата **I** е компонент от фразеосхема със синтактичен паралелизъм ($\text{Verb}_1 + \text{да-констр}_1 / \text{Verb}_1 + I + \text{да-констр}_2$), при което семантичната структура експлицира причинно-следствените връзки на действията, изразени чрез *Verbum dicendi*.

- $Pr + I + \text{Subst}$ ($\text{Pron} + \text{Subst}$)

Световният пазар на електрически автомобили ще продължи да се разраства и тази година.

А.3. при съставно именно сказуемо – компонент от сложните частици *така и, тъй и*

- $\text{Verb}_{\text{copula}} + I + \text{Subst}_{\text{predicative}}$

Капитализмът ни е отврастителен, каквото беше и социализмът ни, защото се прави от едни и същи хора. (Т. Москов <<https://19min.bg/>>)

При съставните глаголни и именни сказуеми частицата „I“ обикновено разкъсва модалния глагол от основния (*умея и да говоря*) или копулата от предикатива (*беше и социализмът*). Изключение правят структурните модели, при които след съставните сказуеми са употребени лексеми, изразяващи определен времеви отрязък, срв. *ще продължи да се разраства и тази година* (възможна е обаче конструкция *ще продължи и тази година да се разраства*).

⁹ Подобни структури на фразеосхеми, включващи усиливащата частица **I** ($\text{Adj}_1 + \text{Sub}_1 // + \text{Adj}_1 + I + \text{Sub}_2$), са фиксирани и в старобългарските ръкописи, и в съвременните лексикографски справочници, напр.: *умен бащата, умен и синът; хубава майката, хубава и дъщерята; калпав треньорът, калпави и играчите* (вж. Nikolov 2005: 257).

А.4. при подлог

• **НАЛИ И + S**

Нали и те са балканци като нас! (Т. Данчев, фейсбук страница); *В живота е същото. Нали и той е променлив като времето...* (М. Сердарева <<https://otkrovenia.com/>>); *Не плачи! Нали и ти си птица!* (Д. Дамянов, „Лунна соната“ <<https://www.slovo.bg/>>)

Докато *така и* се употребява за подчертаване съдържанието на дадена мисъл, *нали и* интензифицира известността на субект/обект.

• **ДОРИ И + S**

Дори и памучната маска намалява с до 40% поглъщането на вируси. (Според японски учени <<https://www.hera.bg/>>)

А.5. при определение

• **ДАЖЕ И + Attr**

Никаква лъжа не се позволява, даже и бяла. (П. Дънов <<https://chetilishte.com/>>)

А.6. при обстоятелствено пояснение

В изреченската структура тази второстепенна част най-често се изразява или с предложна конструкция, или с наречие, поради което се диференцират два варианта:

• **И + AdvPh (= Praep + Adv днес, вчера, утре и др.под.)**

Високите стени стоят и до днес. (К. Величков, ПССъч. I, 31); *И утре е ден!*

• **ДАЖЕ И + AdvPh**

Да бъдем активни, даже и вкъщи! („100% будни“ <<https://bnt.bg/bg/>>)

А.7. при фразеологизирани словосъчетания и фразеосхеми

А.7.1. няма И + Subst / Pron

От двамата братя няма и помен.; Няма и следа от нея.; От няма и къде.

А.7.2. няма (ли) + Subst₁ // няма И + Subst₂

Де няма жена, няма и къща.; Няма ли действия – няма и резултати. (И. Нуменко <<https://zenom.pro/>>)

Поради употребения синтактичен паралелизъм в този структурен модел се постига усилване на семантиката чрез наличието на причинно-следствената връзка във втората част на фразеосхемата.

Б. Факултативен интензификатор И

Функцията на частицата „И“ като факултативен интензификатор се реализира в същите структурни модели, които са разгледани по-горе¹⁰. Употребата

¹⁰ В тази точка няма да се коментира употребата на усилващата частица „И“ при нрч. *включително*, въпреки че и лексикографските справочници, и интернет ресурсите предоставят обилен материал с изграждащата се сложна частица *включително и*. Трябва да се отбележи обаче, че най-вероятно засилената употреба на тази сложна частица е свързана с черковнославянско (руско) влияние, тъй като блг.нрч. *включително* превежда

на „И“ експлицира допълнителна експресивност според авторовата интенция, при което може да се усилва семантичната потенция както на главна част (*На чужд гръб **и сто тояги** са малко.*; *Между малките имаше **и друго** едно също на четиринадесет години, което се държеше особено.* Ив. Хаджимарчев, ОК, 25), така и на второстепенна част (*Магарето **и на хаджилък** да иде, пак магаре ще се върне.*; *Днес е по-хладно **и от вчера.***; *Можеш да ноцуваш **и у нас***).

Б.1. при просто глаголно сказуемо

Най-често срещаната реализация на „И“ като факултативен интензификатор е в двусъставно изречение, в което може да се усилва семантичната потенция както и на главна, така и на второстепенна част, напр.: *На чужд гръб **и сто тояги** са малко.*; *Дядо Недко сега излизаше от стаичката само да се нахрани. Той **и не пиеше**.* (Й. Йовков, Ж 1945, 60). При употребата си сложните частици **така и**, **хич и** най-често са в препозиция спрямо Pr, напр.: *Обектът **така и си остана** незавършен.*; *Ловецът **хич и не я погледна**, ами продължи да спи с другата делва.* (Й. Радичков, В, 230). Възможно е обаче компонентът **и** от сложната частица да е в интерпозиция спрямо елементите на възвратните глаголи, срв.: *Идеше ми да разбия затвора. Момичето **така си и отиде**, без да чуе повече дума от мен.* (М. Грубешлиева, ПИУ, 75).

• Pr₁..., И + Pr₂

Този модел се реализира най-вече в структурата на сложните изречения, при което релативът (*каквото* и *който*) има обобщителна функция, а показателното или личното местоимение в главното изречение формално номинализират подчиненото изречение, срв. във фолклорните паремийни мъдрости: *Каквото повикало, такова се **и обадило**.*; *Който се мъчи, той се **и пчи**.*

При употреба на негативна глаголна форма частицата **И** е на втора позиция след отрицателната частица **не** (Pr₁..., **не** + **И** + Pr₂), а третоличните глаголни форми в подчиненото целно изречение потенциално изразяват генеричност, срв.: *Живее само да яде, а **не и да работи**.* / *Живеят само да ядат, а **не и да работят**.*

както рус.нрч. *включително*, така и рус.предл. (с В.п.) *включая*, след който се реализира усилващата частица „И“. Срв. примери в новобългарски текстове: *Онеправданий учителю! Ела, да си подадем брата ръка и дружно да се заловиме за обща работа: свестявание на тая маса, на сметка на която живеят всички съловия, **включая и** учителското.* <<https://rbe.chitanka.info/ВКЛЮЧАЯ>>; *Всички знаят, **включая и** детските градини – чичко Доги има обръчи и си ги въртиши...* <<https://dnes.dir.bg/>>; *Верен на своето убеждение, той доказваше там, че българският език като пряк потомък на санскритския .. е в основата на всички европейски езици, **включително и** на елинския.* (Ст. Дичев, ЗС I, 374 <<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/включително>>). Възможно е тези примери да илюстрират преминаване на наречие в частица, характерно най-вече за наречията за логическо уточняване, каквото е блг.нрч. *включително*. Като синонимно в книжовния български език се употребява и калкираното от руски език устойчиво словосъчетание **в това число** (книж., адврб.), към което в постпозиция може също така да се реализира усилващата частица „И“, напр.: *Къщата, в която живееш, стана жертва на пламъците, а заедно с нея погинаха и богатата ми библиотека, и скъпоценните ми литературни сбирки и трудове, **в това число и** 15-те хиляди пословици, които бях събрал от всичките краища на общото Отечество.* (П. Р. Славейков <<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/число/>>).

• **Pr + И + Ob**

Смятам да сложа и тапети в стаята си.; Реших да направя и албум, в който да включа снимки от ателието си.; В Гърция изграждането на ограда по границата с Турция ще продължи и без финансиране от ЕС. (К. Пеева <<https://bnr.bg/>>); Новак Джокович ще спечели и следващия турнир от Големия шлем „Уимбълдън“. (<<https://www.novsport.com/>>); За изповедта ще кажа и следното. (Митрополит А. Сурожки <<https://pravoslavenhram.com/>>)

Когато в изреченската структура е реализирано негативно сказуемо позицията на кратките акузативни и дативни местоименни форми, както и на частицата „И“ следват т.нар. правило на Вакернагел за енклитиките в глаголната група (Wackernagel 1892), при което се реализира вариантът **Ob + И + Pr** (на морфологично равнище **NE + PronEnk_{Acc/Dat} + И + Verb**), срв.: *Всички се обърнаха към дяда Моска. Но Матей от Преселци не го и погледна*. (Й. Йовков, ВАХ, 84).

В следните примери употребата на интензификатора „И“ при **Verb_{Negative}** изразява измеримост или количество: *Още не бе направила [Кина] и десет крачки, на чешмата пристигна Ивана с пълна кобилица дрехи*. (К. Петканов, МЗК, 252); *Не обели и два картофа* за супата.

Коментираният модел се оформя също така чрез сложните частици **даже и**, **дори и**, напр.: *Сега чуха даже и звука на клепалото*. (Ив. Вазов, Съч. XXII, 200); *Но сега даже и това малко удоволствие той не можеше да си позволи*. (Й. Йовков, Разк. II, 22); *Нейната работа са славил даже и между най-добрите казанлъшки домакини*. (Л. Каравелов, Съч. VII, 50); *Взел парите, нахокал го, че не му дал дори и клона, дете го бил отсякъл*. (Й. Йовков, АМГ, 64); *С невинен смях сърцето чака / дори и смътния мираж / на бели корабни платна*. (Д. Дебелянов, С 1946, 115); *Житие велико, заради което / той забрави всичко, дори и небето*. (Ив. Вазов, Съч. I, 188); *Парите ги няма, взеха даже и тези за пътя до Русе*. (Б. Борисов <<https://pik.bg/>>).

Особено типични са употребите на сложната частица **ама и** при умозаключителния модус на изказване, срв.: *Ама и круши са донесли!; Ама и работа си свършил!; Ама и примери сте подбрали!*

• **И + AdvPh**

Който много чете, той и много знае.

• **И + PrAttr**

Лудите и несеяни никнат.

Б.2. при съставно глаголно сказуемо

Ексерпираният материал позволява да се посочи, че най-често срещаният инвариантен модел е с интерпозиция на частицата „И“ между компонентите на съставното глаголно сказуемо, т.е. реализира се морфологичната конструкция **Verb_{Modal} / Verb_{Fasis} + И + да-констр**, срв.: *Стражарят седеше до прозореца на Пешовото кафененце и безцелно зяпаше навън*. *Та какво ли имаше и да се гледа!* (Г. Караславов, Избр. съч. II, 224); *Може и да хвана по-ранен полет...* (Св. Малинов <<https://clubz.bg/>>); *Надали „Несебър“ можеше и да остане във Втора професионална лига*. (М. Момчилов <<http://www.nessebarmedia.com/>>); *Мерки трябва да има, а освен това трябва и да се спазват*. (в интервю на М. Янинска с д-р Николова <<https://nova.bg/>>); *Ако искаш, трябва и да даваш*. (наименование на

фейсбук страница); *Не може само да бъдем утайки, трябва и да се тренира*. (М. Друмев <<https://www.instagram.com/>>); *Ще продължа и да играя...* (Е. Будинов <<https://www.24chasa.bg/>>); *Вече дори не я осъждам, като че ли започвам и да мисля като нея*. (А. Раева <<https://balkanec.bg/>>); *Само дете за малко да престана и да съществувам*. (<<http://luluto.blogspot.com>>); *Продължавам и да се надявам, че нещата ще се променят*.

Във всички посочени примери частицата „И“ интензифицира логико-семантичната значимост на основния глагол, което не е свързано единствено с авторовата интенция, а по-скоро отразява утвърждаващ се синтактичен конструктор. Макар и по-рядко, но е възможна и постпозиция на частицата „И“ спрямо конструкцията на съставното глаголно сказуемо, което има аналог в изреченията с просто сказуемо, срв.: *Който си с куче, трябва да му търпи и бълхите*; *Може да продължа и след 2022 година, ако имаме споразумение с президента*. (Д. Дешан <<https://dsport.bg/>>); *Благодарение на дишането и релаксацията до известна степен започнах да контролирам и мислите си*. (<<http://zala21.com/>>).

При усложненото глаголно сказуемо (= сложно съставно глаголно сказуемо) интензификаторът „И“ се реализира в интерпозиция или след първия **Verb_{Modal}**, или пред основния глагол в зависимост от авторовото намерение да се акцентира върху втория или третия компонент в цялата конструкция, срв.: *Той може и да умее да плува, но все още не е готов за състезанието.*; *Може и да продължа да пиша, за да издам книгата си.*; *Трябва да започне и да отговаря на въпросите ми.*; *Човек трябва да умее и да каже "Благодаря"*. (Пл. Терзиева, фейсбук страница).

И при простото, и при съставното глаголно сказуемо се реализира моделът **Pr + И + AdvPh**, срв.: *Имаше едно място, около Големия кладенец, където винаги, дори и в най-голямата суша, имаше добра трева*. (Й. Йовков, ВАН, 156); *Тук подхвъркват разни гласовити птичета, които не престават да пеят сладко и многообразно дори и в тъвните нощи*. (Т. Икономов, ЧП, 26).

Б.3. при съставно именно сказуемо

Най-често реализирацията се инвариантен модел е с интерпозиция на интензификатора „И“, т.е. **copula/semi-copula + И + predicative**, напр.: *Ето какво беше и третото спортно предизвикателство от @webcafe.bg след бокса и зумбата: йога*. (П. Генова <<https://www.instagram.com/>>); *Ще бъдем и гласът на бизнеса в кризисния щаб за енергетиката*. (Н. Стоянов <<https://banker.bg/>>); *Гълъбът в снѝя и живота се смята и за вестител*. (фейсбук страница); *Стаята, освен изчистена, изглежда и подредена*. В паримийните фолклорни мъдрости частицата „И“ е в препозиция спрямо съставното именно сказуемо, напр. *Лошият човек и хаджия да е, пак е лош*. Характерна за разговорния език също така е употребата на сложните частици **ама и, ама па и** в препозиция спрямо предикатива (вкл. при елипса на копулата), експлицирайки силната експресия на говорещия (за изразяване на възхищение, учудване, изненада), срв.: *На Рамна шума пък имаше една круша водница, ама и круша беше*. (Кр. Григоров, ТГ, 115); *Ха, да ни е честито, Райчо. Бре, ама па и машина... Ще срива синорите, та дим ще се дига...* (Кр. Григоров, Н, 135).

При усложненото именно казуемо (= сложно съставно именно казуемо) интерпозицията на факултативния интензификатор „И“ най-често¹¹ е след **Verb_{Modal}** като първи компонент в цялата конструкция, срв.: Резултатът можеше и да е по-красноречив за нас. (Ив. Петев <<https://dsport.bg/>>); Ако загиналият пилот е бил с каска, изходът можеше и да не е фатален. (в интервю на А. Костадинов със зам.-министъра на транспорта, <<https://dariknews.bg/>>); Може и да съм готов за състезанието.; Трябва и да започна да ставам уверен в себе си.

Б.4. фразеологизирани словосъчетания и фразеосхеми

Б.4.1. (ДА) НЕ СТАВА И ДУМА

Да не става и дума за това.; Отлага се ходене на лекар, на стоматолог. За фризьор (да) не става и дума. (<<https://www.plovdiv24.bg/>>).

Посочените примери експлицират емоционално-експресивната употреба на частицата „И“ при промяна на граматичния словоред на изречението, срв.: Дума да не става. ~ Да не става и дума. Този структурен модел се обобщава и след модален глагол в състава на сложно глаголно казуемо, срв.: Варвара стегна дрехите си. С това тя счете тоалета си за привършен, тъй като за миене не можеше да става и дума. (Д. Димов, Т, 557); За преговори със Зеленски и дума не може да става (С. В. Лавров <<https://bntnews.bg/>>).

НЯМА И (и = дори) + Subst / Subst + Праер

Няма и минута спокойствие в здравния сектор. (Д-р Б. Пенков <<https://www.puls.bg/>>); Това го няма и в компютърна игра. (И. Калчев <<https://www.svobodnaevropa.bg/>>); Няма и зрънце истина в опорката, че който спечели София на местния вот, взима и националната власт. (Б. Цеков <<https://pik.bg/>>); Разговорите не са в ледена епоха, но няма и слънчеви лъчи, които да разтопят ледовете (М. Габриел <<https://danybon.com/>>).

Б.4.2. НЯМА + Subst₁ // НЯМА И + Subst₂

Там, където няма уважение, няма и любов. (Ем. Зола <<https://www.citat.bg/>>); Щастие то няма утрешен ден, няма и вчерашен ден, то не помни отминалото, не мисли за бъдещето, то има само настояще – и то не ден, а мигновение. (Ив. Тургенев <<https://www.citat.bg/>>); Няма военна мобилизация у нас, няма и причина за това. (Министър Др. Заков <<https://otbrana.com/>>); Няма скорост, няма креативност, няма и идея: Реал Мадрид не разполага с нищо в момента. (<<https://webcafe.bg/>>)

НЯМА + Verb₁ // НЯМА И + Verb₂

До края на годината имотите няма да поевтиняват, но няма и да поскъпват. (Р. Димитрова <<https://nova.bg/>>)

II.2.1.2. Семантика на структурните модели

При диференцирането на семантичните модели на частицата „И“ в рамките на синтаксема интензифициращата функция на този амплификатор може да се определи като 1) сегментираща и 2) квантифицираща.

¹¹ Макар че не са експерпирани примери, и в усложненото съставно именно казуемо е възможно факултативният интензификатор „И“ да се реализира в интерпозиция пред предикатива, усилвайки логико-семантичната значимост на признака, напр. *Резултатът можеше да е и по-красноречив за нас.

А. При **сегментиращата интензификация** частицата „И“ е винаги в препозиция и усилва смисъла на лексемата, пред която стои, акцентирайки я фразово и съсредоточавайки цялостната семантика на синтаксемата в конкретния сегмент. Срв. семантиката на изречението при употреба на частицата „И“ към различни лексеми:

(1) *Нима **И** ти не знаеш, че на слънцето има петна?*; (2) *Нима ти **И** не знаеш, че на слънцето има петна?*; (3) *Нима ти не знаеш, че **И** на слънцето има петна?*; (4) *Нима ти не знаеш, че на слънцето има **И** петна?*

В разговорната българска реч, когато частицата „И“ е употребена с присъединително-заклучително значение при възвратни глаголи, в даден сегмент се актуализира съответствие на извършеното действие с това, което се очаква / което е предхождащо, напр.: *Та така се **И** случи. Той си **И** излезе.*

Б. При **квантифициращата интензификация** употребата на частицата „И“ в препозиция на релативите *какъв* и *как* генерира градиране в по-висока степен на определен признак, присъщ (притежаван, наличен) на дадена същина, или на определено действие, срв.: *Отпреде на самата дупка пази смок. **И** какъв смок! Страшна работа.* (Елин Пелин, Съч. II, 80); ***И** какъв човек! Ще го замина, че ще отида – сам да не зная какво да правя.* (П. Тодоров, Събр. пр.4 II, 398); *Сама-самичка ли ще посрещам гостите? **И** какви гости, господи! Все светли боляри и болярки, а най-вече царев син и царева снаха.* (Ст. Загорчинов, ДП, 113); *Мисълта за очна среща с него го вдърви... Пак лъжи, **и** какви още?* (Ив. Вазов, Съч. X, 23); *С две надници се живее **и** как още!* (Б. Болгар, Б, 63); *Младенов свири. **И** как още!* (Д. Немиров, Д № 9, 148); – *Аз си начесах ръцете, **и** още как!* – каза Андон, като срещна Костадин край общината. (Ем. Станев, ИК III, 241).

II.2.2. Частицата „И“ в текста

В текстолингвистичните изследвания употребата на неизменяеми части на речта се разглежда като една от възможностите за осъществяване на връзка между конституентите на текста (изречения и надизреченски единства), при което в повърхнинната структура се актуализират конкретни времеви, пространствени, логически и други отношения между отразяваните факти, обекти, събития. Особено в разговорната реч е честа употребата на частици в начална изреченска позиция, което позволява чрез тези текстуиращи средства да се осъществи непосредствена (структурно-семантична) междуфразова връзка при продуциране на изказването (Dobrev, Savova 1990: 112; Dobrev, Savova 2010: 241).

Освен като интензификатор в синтаксема, частицата „И“ функционира и като *текстов интензификатор*. Тази функция се реализира изключително в реплики, като се диференцират три значения:

А. **анафоричност** – като анафоричен конектор частицата „И“ подчертава даден antecedent (предходен контекстов елемент или цялостната речева ситуация)¹²

(1) *Но аз не се предавам лесно – в края на краищата добрият случай винаги се явява! **Тъй** **И** стана.* (Др. Асенов, СВ, 72)

¹² За текстолингвистичните термини *анафоричен конектор* и *antecedent* вж. Dobrev, Savova 2010: 210-211.

- (2) – Няма я нея, нали, како Вано?
– Коя?
– Мечката!
– Мечката ли? Няма я, няма я. **Хич и не мисли за нея.** (Т. Влайков, „Малинарка“ <<https://chitanka.info/text/28504-malinarka>>)
- (3) – *Поканил съм всички от компанията.*
– **Дори и Ванеса ли?**
- (4) – *Друг път патил ли си с лодка?– запита той тихо.*
– **Патил съм, и как** – кимна далматинецът. (П. Вежинов, ДБ, 95)
- (5) *Горецника замълча, цъкна с огнивото си и приятна миризма на прахан се разнесе наоколо.*
– Хм... – *продължи той и се усмихна – като слушам как Рафаилица кълне Коста, като че слушам майката на Давида. И тя тъй го кълнеше, досуц тъй...*
– *Кълнеше го!* – *прошепна някак учудено Милан.*
– **Кълнеше го и още как.** *И вкъщи, и в черква, и на гробищата при гроба на булката...* (Й. Йовков, „Дядо Давид“)
- (6) – *А скоро ли ще се завърнат [войниците]?*
– **Тая работа няма да иде и месеци.** (К. Петканов, МЗК, 249)
- (7) *Къню разбра какво ще става и макар да беше още сърдит, излезе да изпълни поръчката. Компанията насяда около масата. Все още гледаха картината, правеха разни бележки и се смееха.*
– *Икона иска да му пиша – мърмореше дядо Недко. – А туй що е, не е ли икона?...*
– **Ох, мале, и още каква!** – *засмя се Тачката.* (Й. Йовков, Ж 1945, 62)
- Във фолклорните текстове анафоричната функция е експлоатирана за създаване на хумористичен ефект, при което употребата на интензификатора „И“ е задължителна, срв.:
- *Хапни си от фасула, куме!*
– *Добре ми е **И** от хайвера!*

Редица синтаксеми със сложните частици **и още**, **пък и** потенциално може да се реализират като реплики, маркирайки предходен елемент от различни речевни ситуации, напр.: **И още питаш?**; **И още ли не си отишъл** (+ Praep + Subst)...?; **И още ли не си казал** (нещо на някого)?; **И аз още да не зная за...!**; **И още да не съм чувал за...!**; **Пък и** (някой) **твърди / казва, че...**; **Пък и** (нещо / някой) **не е/беше толкова** (+ Adj), **нали?**; **Пък и** (+ PronPersNom) **имам / трябва нещо да** (+ PronPersEnkAcc/Dat) **кажа.** и др.под.

Б. **емотивност** – при PronPers или PronDemonst частицата „И“ е в препозиция, изразявайки емоционално-експресивна реакция, свързана със ситуативното поведение на един от комуникантите в речевия акт

(1) – *Ех, че ги дрънкаш **и ти!** – ядоса се ежът. – Сняг яде ли се?* (П. Бобев, ГЕ, 36)

(2) *Мишо придърпа един камък, стъпи на него и през отвора погледна в отвъдната страна.*

– *Там са – дръпна се той от отвора. – Но Николай го няма. Да не би...*

Николай Николов, Иванина Петрова. Структурно-семантични модели...

– *Ех, че сме и ние. Измислихме цяла история. Да си вървим, докато ония не са ни наперидали.* (П. Проданов, С, 75)

(3) – *Ех, пък и тия!* – *махна досадно с ръка Николай, сякаш искаше да спре звънеца.* – *Тъкмо сега ли намериха.* (П. Проданов, С, 6)

В. **деиктичност** – удължената частица „И“ маркира пространствена отдалеченост

(1) – *А помниш ли там и-и в Неготина под оная крушка... там ни се роди Стоян!* (Ст. Даскалов, БМ, 263)

(2) – *Верно, че така... Още не са ни раздали новото жито.*

– *Ами там и-и в Буиковица, това вашето дете ни го даде баща ти!* *Какъв търняк беше.* (Ст. Даскалов, БМ, 264)

Бидейки една от най-често използваните в българска реч неизменяеми (служебни) думи, в употребата си като интензификатор частицата „И“ допълва структурно-семантичното изграждане на изречения и надизреченски единства. От една страна, в определена степен видоизменя съдържанието на синтаксема, като привнася (позитивно или негативно) модално семантично отношение между пълнозначните думи в определен сегмент. От друга страна, в повърхнинната структура на текста, функционирайки като минимална комуникативна единица, демонстрира емоционално-експресивните връзки между текстови конституенти. Бъдещите изследвания върху структурно-семантичните модели при употребата на частицата „И“ биха очертали в по-голяма пълнота ролята на този интензификатор при изразяване на логически, емоционални и модални отношения в синтаксемите и текстовете.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Andreychin 1944: Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika.* Sofia: Nemus [Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София: Хемус].

Cholakova 1983: Cholakova, K. *Chastitsa.* – V: *Gramatika na savremennia balgarski knizhoven ezik.* Tom II. Morfologia. Sofia: BAN [Чолакова, Кр. Частица. – В: Граматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология София: БАН].

Dobrev, Savova 1990: Dobrev, E., I. Savova. *Problemi na izgrazhdaneto na teksta.* Sofia: Narodna prosveta [Добрева Е., И. Савова. Проблеми на изграждането на текста. София: Народна просвета].

Dobrev, Savova 2010: Dobrev, E., I. Savova. *Tekstolinguvistika. Uvoden kurs.* Shumen: Faber [Добрева Е., И. Савова. Текстология. Уводен курс. Шумен: Фабер].

Dogramadzhieva 1991: Dogramadzhieva, E. *Syuzi i syuzni dumy.* – V: *Gramatika na starobalgarskia ezik.* Sofia: BAN [Дограмаджиева, Е. Съюзи и съюзни думи. – В: Граматика на старобългарския език. София: БАН].

Georgiev 1983: Georgiev, St. *Morfologia na savremennia balgarski ezik (neizmenyaemi dumy).* Sofia: Nauka i izkustvo [Георгиев, Ст. Морфология на съвременния български език (неизменяеми думи). София: Наука и изкуство].

Gerov 1897: Gerov, N. *Rechnik na balgarskia yazik s talkuvane rechite na balgarski i na ruski.* Chast vtora. E – K. Plovdiv: Druzhestvena pechatnitsa Saglasie [Геров, Н. Ръчникъ на българскый языкъ съ тлъкувание рѣчи-гы на българскы и на русскы . Часть втора. Е – К. Пловдивъ: Дружествена печатница Съгласие].

Ilchev 1991: Ilchev, P. *Chastitsi.* – V: *Gramatika na starobalgarskia ezik.* Sofia: BAN [Илчев, П. Частици. – В: Граматика на старобългарския език. София: БАН].

- Nikolov 2005:** Nikolov, N. Frazeoshemi v starobalgarskia ezik (varhu material ot Suprasalskia sbornik) – V: Preslavska knizhovna shkola. Tom 8. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Епископ Константин Преславски“ [Николов, Н. Фразеосхеми в старобългарския език (върху материал от Супрасълския сборник) – В: Преславска книжовна школа. Том 8. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].
- Nitsolova 1984:** Nitsolova, R. Pragmatichen aspekt na izrechenieto v balgarskia knizhoven ezik. Sofia: Narodna prosveta [Ницолова, Р. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. София: Народна просвета].
- RBE 1977:** Rechnik na bulgarskiya ezik. T. I. A – B. Sofia: BAN [Речник на българския език. Т. I. А – Б. София: БАН] <<https://ibl.bas.bg/rbe/> (status 10.09.2023)>.
- SS 1994:** Staroslavyanskiy slovary (po rukopisyam X-XI vekov). Moskva: Russkiy yazyk [Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). Москва: Русский язык].
- Wackernagel 1892:** Wackernagel, J. Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. // Indogermanische Forschungen, Vol. 1, 333-436.